

ФОРМУВАННЯ ІДЕЙ «ПРАЗЬКОЇ ВЕСНИ»: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті проаналізовано еволюція і сучасний стан наукової розробки проблеми ідейних витоків «Празької весни» у чеській, словацькій, російській, вітчизняній та західній історіографії.

Ключові слова: Чехословаччина, «Празька весна», ідеї, історіографія.

В статье проанализированы эволюция и современное состояние научной разработки проблемы идейных истоков «Пражской весны» в чешской, словацкой, российской, отечественной и западной историографии.

Ключевые слова: Чехословакия, «Пражская весна», идеи, историография.

The article analyzes development and current state of historiography of the problem of formation of ideological foundations of the Prague Spring.

Due to the specific of the research studied works by chronological and semantic features are divided into six groups: 1) Soviet and Czechoslovakian historiography of the 1970s – 1980s; 2) historiography of samizdat; 3) Czech and Slovak historiography of the Prague Spring after 1989; 4) Western historiography; 5) Russian historiography; 6) Ukrainian historiography.

Analysis of domestic and foreign literature on the topic of the research gives reason for the next findings:

Despite ideologization of Soviet historiography, which examined the problem of the emergence and development of liberal ideas in Czechoslovakia as a manifestation of revisionism of existing Marxism-Leninism, the very fact of the study of this topic indicates the strength of these ideas.

The works of English-speaking bohemists, which are not limited by ideological frameworks, are characterized by more free interpretation of the process of formation of ideological foundations of the Prague Spring, but lack of access to the Czechoslovakian archives makes their works subjective.

Despite the considerable attention, which is paid to the studied topic by Czech and Slovak researchers at present, their works deal only with

some issues of the development of Czechoslovakia in 1950s – 1960s, while comprehensive studies of the ideological origins of the Prague Spring yet are not presented.

Modern Russian historiography has a difficult period. The evidence of this is the appearance of works, which develop the thesis of the Soviet period about the salvation of Czechoslovakia by «brotherly» countries. Moreover, the views of Czechs on this issue by authors of such works are ignored. However, there are some works that have a real scientific value.

In modern Ukrainian historiography, despite much interest to the problem of socio-political development of Czechoslovakia in the twentieth century, such issues are unexplored: the definition and characterization of the stages of formation and development of ideas of the Prague Spring; analysis of philosophical, economic and political components of the concept of social and political reform of the Prague Spring; the role of Czechoslovak media in the liberalization of Czechoslovak society and personal intellectual contribution of A. Dubček, J. Smrkovský, O. Šik, Z. Mlynař, in the formation and propagation of liberal ideas in Czechoslovak society, similarities and differences in their views.

Key words: Czechoslovakia, the Prague Spring, ideas, historiography.

У сучасній історичній науці проблемі чехословацької кризи 1968 р., яка також відома під назвою «Празька весна», присвячена велика кількість праць. Аналіз історіографічної спадщини свідчить про те, що чехословацька криза 1968 р. стала об'єктом дослідження істориків з моменту свого завершення і викликає значний науковий інтерес і сьогодні. Проте слід відзначити, що найбільш дослідженими є зовнішньополітичні і внутрішньополітичні аспекти «Празької весни», тоді як питання формування її ідейної основи є мало дослідженим.

Отже, предметом нашої статті є огляд розвитку і сучасного стану історіографії присвяченої виникненню і розвитку ідей «Празької весни».

Враховуючи специфіку дослідження, простудійовані праці за хронологічною та змістовою ознаками можна поділити на шість груп: 1) радянська і чехословацька історіографія 70-х – 80-х рр. ХХ ст.; 2) історіографія самвидаву; 3) чеська і словацька історіографія «Празької весни» після 1989 р.; 4) західна історіографія; 5) російська історіографія; 6) українська історіографія.

Перша група наукових праць відзначається однозначним поясненням подій 1968 р. в Чехословаччині як спроби зіштовхнути країну з правильного шляху побудови соціалізму. Відтак у працях відсутня об'єктивна оцінка процесу розвитку «Празької весни» [20]. Радянська ідеологія тему «Празької весни» використовувала з метою дискредитації так званого «міжнародного сіонізму». У 1978 р. видавництво «Політвидав» випустило працю Є.Євсєєва «Ідеологія і практика міжнародного сіонізму. Критичний аналіз». У цій роботі О.Шик, Л.Вацулік та інші провідні діячі «Празької весни» обвинувачувалися в отриманні коштів у рамках операції з ліквідації соціалізму в ЧССР. Також наголошувалось, що галузь масової інформації та ідеології навесні і влітку 1968 р. стала однією з головних сфер діяльності сіоністів. Їм удалося глибоко проникнути на телебачення, радіо, у пресу. У союзі чехословацьких письменників сформувалося активне контрреволюційне ядро на чолі з Е.Гольдштюккером, одним з організаторів і керівників підпілля. Телебачення виявилось в руках Ї.Пелікана, також тісно пов'язаного з сіоністськими колами. На чолі редакцій газет і журналів, таких як «Літерарнілісти», «Студент», «Праце», «Репортер», стояли відомі своїми антисоціалістичними поглядами і настроями особи, активні функціонери підпілля [10].

Друга група – це так звана історіографія самвидаву, пов'язана з іменами Д.Гамшіка, Л.Когута, В.Пречана та інших [296; 42; 52]. У період до листопада 1989 р. будь-який об'єктивний історичний пошук наштовхувався на недостатню джерельну базу, що багато в чому визначило характер перших спроб політичної та історичної оцінки «Празької весни». Головним завданням більшості праць названих авторів було висвітлення фактичного матеріалу, тимчасом як теоретичними проблемами вони займалися менше; відповідно і тема ідейних витоків «Празької весни» у цих працях не розглядалася. Однак і в умовах нестачі архівних джерел все таки з'являлися змістовні роботи, варті уваги К.Каплана, І.Ванчури. Їх заслугою було те, що їм вдалося позбавитись емоційного баласту та основних історичних викривлень [40;55].

Окремо варто виділити роботу П.Пітгарта. Досягненням автора є те, що йому вдалось вийти з-під впливу інтерпретації

самих учасників «Празької весни» та оцінити політичну діяльність багатьох з них досить гостро та критично [51].

Третя група аналізованих праць характеризується значно більшою об'єктивністю в розгляді цієї тематики, зумовленою відновленням вільного доступу дослідників до закритих раніше архівів.

Розвиток економічних ідей у Чехословаччині кінця 50-х – початку 60-х рр. ХХ ст. висвітлює у своїй праці З.Грдлічкова. Автор розглядає еволюцію чеської економічної думки в контексті економічної політики. Аналізує теоретичну спадщину чеського економіста Честміра Кожушніка, процес еволюції його поглядів, а також його участь у дискусії про взаємозв'язок між планом і ринком і вплив його ідей на економічну концепцію О.Шика [39].

Роль чехословацьких письменників та їхніх ідей у процесі формування демократичних настроїв у чехословацькому суспільстві зазначеного періоду розглядає у своїй праці Я.Марвет. Дослідник розкриває складні взаємини чеських і словацьких письменників-комуністів із партійним керівництвом у 1963-1968 роках. Автор акцентує увагу на окремих випадках, які можуть розглядатися як больові точки тогочасної офіційної культурної політики та беззаперечні вісники майбутнього процесу реформ «Празької весни» 1968 р. На тлі подій «Празької весни» Я.Марвет розкриває еволюцію реформаторських ідей письменників, показує зміни у ставленні письменників до поточної політики партійного керівництва А.Новотного та О.Дубчека, а також диференціацію думок усередині Спілки письменників Чехословаччини, характеризує її як важливу інформаційно-пропагандистську організацію зі значним політичним і соціальним впливом. Концепція Я.Мервета виходить за рамки суто національного визначення теми і фокусується на відмінностях у підході словацьких і чеських письменників до своїх політичних еліт. Він намагається відповісти на запитання про причини відмінних соціальних процесів в обох частинах країни наприкінці шістдесятих років. Незважаючи на те, що процес реформування в Чехії та Словаччині мав подібні тенденції, авторові вдалося уникнути

тематичних паралелей між Прагою і Братиславою, відійти від заїждженої схеми, заснованої на чеській «демократизації» і словацькій «федералізації», спробувати зрозуміти внутрішню логіку процесу лібералізації в Чехії та Словаччині, яка визначалася різним історичним і культурним минулим [49].

Окремо слід відзначити чотиритомну колективну працю за редакцією П.Янушека «Історія чеської літератури 1945-1989», у якій на значній документальній базі всебічно висвітлюється розвиток чеської літератури в період після Другої світової війни до падіння комуністичного режиму в 1989 р. Це проект Інституту чеської літератури Чеської Республіки, авторами публікацій у якому є понад п'ятдесят літературознавців із різних установ, в основному філософських і педагогічних факультетів чеських і моравських університетів. Автори висвітлюють літературні події в більш широкому соціальному, політичному і культурному контекстах [34; 35].

Питанню взаємовпливу науки й політики, науки та ідеології в Чехословаччині в 60-х рр. ХХ ст. була присвячена наукова конференція «Чеська наука і Празька весна (1963-1970)», що проходила в Празі 22-23 листопада 2000 р. Зазначена проблема розкривається через аналіз широкого спектру питань, зокрема таких, як реакція чехословацького студентства на «Програму дій КПЧ» та його роль у «Празькій весні»; діяльність Чехословацької АН у 1952-1970 рр.; відродження чехословацької соціології та дослідження чехословацького суспільства в 1967 р.; а також розвиток історичної науки у 1967-1971 рр. [33].

Зміни в підходах до проблем чехословацької історіографії зазначеного періоду досліджує у своїй роботі Й.Ганзал. Автор зробив огляд розвитку чеської історіографії і долі її творців у 1945-1989 роках. Він проаналізував період між двома переломними датами (лютий 1948 року і серпень 1968 року) і на основі літератури та джерел показав, як частина істориків опиралася і намагалася працювати чесно, а частина піддалася тоталітарній комуністичній ідеології. Й.Ганзал також розглядає розвиток самвидаву після 1969 р. і діяльність чехословацьких істориків у вигнанні [37].

Фундаментальною працею, присвяченою проблемі діяльності громадських організацій періоду «Празької весни», є робота

І.Гоппе «Опозиція 68: соціал-демократи, КАН та К-231 у період Празької весни». Усупереч поширеній традиції акцентувати увагу на політичних, міжнародних або військових аспектах «Празької весни», автор предметом свого дослідження обрав процес активізації громадянського суспільства в Чехословаччині в 1968 р. Він на основі ретельного вивчення потужної джерельної бази розглядає діяльність соціалістичної партії, КАНу, К-231, що виступали проти монополії КПЧ на владу і за відновлення багатопартійної демократії. Авторіві вдалося уникнути тенденційності в оцінках, що дозволяє робити самостійні висновки про діяльність цих громадських об'єднань [38].

У 1988 р. історик Дж. Ванчура (псевдонім Мирослав Синек) уперше опублікував у Західній Німеччині свою працю «Надія і розчарування». Мирослав Синек значну увагу приділяє тогочасній критиці економічної політики А.Новотного. Аналізуючи рівень життя в Чехословаччині в 60-х роках, Мирослав Синек стверджує, що незадоволені громадяни в 1968 р. вимагали лише усунення деяких дефектів, а не принципової зміни режиму [54].

Серед праць, присвячених ролі засобів масової інформації (ЗМІ) в поширенні демократичних ідей, особливо варто відзначити колективну працю «Історія чеських ЗМІ ХХ ст.». Автори Я.Кончелік, П.Вечерж та П.Орсаг коротко, але чітко висвітлюють зміни, що відбулися в друкованих періодичних виданнях, на радіо, телебаченні, у кіно в 1918-1992 рр. Вони демонструють ставлення ЗМІ до соціальної та політичної ситуації, підкреслюють роль цензури. Лаконічно, але водночас вичерпно висвітлюють проблему підпорядкування ЗМІ КПЧ, а також діяльність самвидаву та емігрантських видань [43].

Особливий інтерес викликає колективна праця «Історія чеської соціології», що вийшла друком у 2014 р. Грунтовна праця є першою спробою комплексного аналізу розвитку чеської соціології з моменту її зародження в ХІХ столітті до сьогодні. У праці значна увага приділена розвитку чеської соціології періоду будівництва комунізму (1948-1989 рр.). Авторам праці вдалося показати перетворення теоретичних, методологічних та ідеологічних парадигм у їх профільному та соціальному

контексті та внесок соціології у процес демократизації суспільства Чехословаччини [50].

Цінним внеском в дослідження історії економічної реформи в Чехословаччині в 60-х рр. ХХ-го ст. є монографія К.Кованди, що вийшла у 2014 р. У роботі розглядається питання виробничих рад, яке є одним з найбільш обговорюваних питань в контексті сучасної економічної думки. В участі працівників в управлінні промисловими підприємствами керівництво КПЧ вбачало небезпеку для монополії своєї влади, тому що це загрожувало положенню державного і господарського апарату, тому це питання не обговорювалося публічно до 1968 р. Автор аналізує еволюцію цієї ідеї протягом 1968 р. Заключна частина книги присвячена дискусії навколо закону про соціалістичне підприємство. Ця дискусія не припинилась навіть після радянської окупації і була згорнута лише після приходу до влади Г.Гусака в квітні 1969 р. [44].

Серед праць словацьких дослідників слід відзначити колективну працю за редакцією М.Лондака «1968 рік: це Ваша справа», яка стала результатом співпраці Словацького інституту в Празі та інституту історії Словацької АН. Праця є спробою комплексного аналізу подій «Празької весни». Автори намагалися висвітлити всі найважливіші питання, які стояли на порядку денному перед чехами та словаками в 1968 р., зокрема такі, як федералізація Чехословаччини, реформування існуючої політичної системи. У праці також висвітлюється позиція Західних держав стосовно чехословацької кризи. Аналізуються протиріччя, що існували в процесі розвитку економіки Словацької Республіки. Зроблено аналіз ситуації в релігійному житті, який засвідчив появу паростків громадянського суспільства. Характеризується внесок у процес демократизації чехословацького суспільства журналістів і письменників [47].

Також заслуговує на увагу колективна праця за редакцією Е.Лондакової «Рік 1968 та словацькі журналісти», яка стала відображенням результатів зустрічі словацьких журналістів та істориків і на якій обговорювались події 1968 року, роль засобів масової інформації в процесі реформ у Чехословаччині. Тим часом як історики підкреслювали важливість і внесок словацьких

і чеських ЗМІ в еволюцію процесу реформ у культурному контексті 60-х років і значення подій 1968 р., журналісти-очевидці цих подій згадували власну оцінку незабутньої атмосфери того часу. Крім того, документи, опубліковані в цій праці, підкреслюють роль і значення засобів масової інформації, які – після короткого коливання на початку – стали прискорювачем руху за реформи [48].

Четверта група – західна англомовна історіографія – питанню ідей «Празької весни» також приділила значну увагу. Не обмежені ідеологічними рамками західні дослідники мали можливість відразу приступити до аналізу як розвитку процесу «Празької весни» загалом, так і його ідейної основи зокрема.

Серед численних досліджень чехословацької кризи, написаних у 1970-х і 1980-х роках, низка праць не тільки зберігає своє значення як основа для дослідження сьогодні, але й набула статусу класики в широкій сфері вивчення комунізму. Це, зокрема, дослідження В.Кусіна, Г.Голан, Г.Скіллінга.

В.Кусін у праці «Інтелектуальні витоки Празької весни. Розвиток реформаторських ідей у Чехословаччині 1956-1967», що вийшла друком у 1971 р., аналізує процеси, що відбувались у чехословацькій філософії, ситуацію в культурній політиці, розвиток політичних та економічних ідей, їх витоки і вплив на чехословацьке суспільство. Не можна не погодитись із такою характеристикою В.Кусіна реформ «Празької весни»: «Суть цього процесу полягала в об'єднанні реформаторського руху всередині існуючої політичної структури (КПЧ – І. Ф.) з другою реформаторською тенденцією, що походила з національної традиції, її духовного характеру та інтелектуального потенціалу» [46, с. 142].

Г.Голан тему «Празької весни» розглядає у двох роботах. У першій – «Чехословацький реформаторський рух. Криза комунізму 1962-1968», що вийшла друком у 1971 р., – автор аналізує процес формування нових підходів до питання подальшого політичного, економічного та соціально-культурного розвитку Чехословаччини, що почали виникати після початку процесу десталінізації [31]. Своє дослідження Г.Голан продовжила в роботі «Реформи в Чехословаччині. Ера Дубчека 1968-1969», що вийшла друком у 1973 р. Предметом дослідження Г.Голан став розвиток у різних

сферах суспільного життя Чехословаччини – економічній, ідеологічній, культурній, а також діяльність громадських організацій та уряду, форми і методи боротьби реформаторів за лібералізацію чехословацького суспільства. Аналіз процесу демократизації чехословацького суспільства зроблений на основі вивчення значного масиву матеріалів чехословацьких періодичних видань і радіозаписів [32].

Хоча не всі аспекти в працях В.Кусіна і Г.Голан, досліджуються глибоко, однак спектр аналізованого робить їх одними з найгрунтовніших і методологічно виважених у дослідженні питання ідейних витоків «Празької весни».

Особливо слід відзначити працю канадського богеміста Г.Скіллінга [53]. Автор, окрім багатого фактологічного матеріалу, використовує матеріали соціологічних досліджень громадської думки в Чехословаччині у 1967-1969 рр. Це дозволило оцінити силу впливу ідей, що пропагували лідери реформаторського крила КПЧ.

Роль чехословацьких інтелектуалів у процесах «Празької весни» досліджує також американський соціолог Дж. Карабел. За визначенням Дж. Карабела, велика частина стимулів фундаментальних реформ у Чехословаччині в 1960-х роках виходить із середовища інтелігенції, якій допоміг лібералізуватися сталінський режим, а ідеологічну еволюцію чехословацької інтелігенції загалом і комуністів-реформаторів зокрема від ортодоксального до реформованого комунізму вважає невід'ємною складовою історії «Празької весни» [41].

З огляду на тему нашого дослідження важливою є праця угорського історика, спеціаліста з історії Радянського Союзу М.Куна «Празька весна, Празька осінь: білі плями 1968», яка стала результатом десятилітнього дослідження «білих плям» «Празької весни». Праця являє собою ряд інтерв'ю учасників «Празької весни», що перебували по різні боки барикад. Інформація, отримана від них, розкриває багато питань, які не відображені в архівних матеріалах і не увійшли до мемуарів, зокрема таких, як роль Кремля у виборах О.Дубчека на посаду першого секретаря ЦК КПЧ, таємні контакти в Москві президента Л.Свободи. Автор зіставляє дані, отримані від різних

інтерв'юерів і хоча вони не завжди збігаються, а іноді й суперечать одні одним, усе ж допомагають краще зрозуміти події 1968 р. в Чехословаччині [45].

У російській історіографії, що складає п'яту групу, тема «Празької весни» теж представлена досить широко. Характерною особливістю російської історіографії є те, що автори, позбавлені тиску «реформаторського» минулого, змогли уникнути заідеологізованих підходів до подій 1968 р. та описати їх більш об'єктивно, ніж у випадку багатьох чеських істориків. У першу чергу слід відзначити роботи М.Латиша, В.Волкова, В.Лукіна, В.Мусатова [13; 6; 14]. Зокрема М.Латиш вважає, що керівництво О.Дубчека не було настільки реформаторським, чи диференційованим, як це часто стверджується.

Значний внесок у розвиток історіографії «Празької весни» зробив Інститут слов'янознавства Російської академії наук (РАН). Так, у 2005 р. вийшов збірник «Чехія та Словаччина у ХХ ст.: нариси історії» (відповідальний редактор В.Мар'їна) у 2-х частинах. У другій частині на основі значної документальної бази простежуються події «Празької весни» та серпня 1968 р., висвітлюються особливості генези чеської та словацької культури другої половини ХХ ст., розглядаються деякі аспекти соціокультурної трансформації чеського та словацького суспільства [29].

У російській історіографії відсутні комплексні дослідження з досліджуваної теми. Окремі її аспекти стали предметом дослідження В.Мар'їної, яка у своїх статтях висвітлює вплив рішень ХХ з'їзду КПРС на розвиток чехословацького суспільства, а також тенденції розвитку чехословацької історіографії у 60-х рр. ХХ ст. [15;16].

У 2010 р. Інститут слов'янознавства РАН видав збірник матеріалів конференції «1968 рік. «Празька весна». Історична ретроспектива» (відповідальний редактор Г.Мурашко), що відбулась у вересні 2008 р. і була присвячена сорокаріччю «Празької весни». Збірник став відображенням сучасного стану дослідження «Празької весни» – переломного моменту розвитку соціалізму в Європі. У ньому на основі раніше не відомих документів аналізується реакція Москви та міжнародної спільноти

на згадані події, а також порушується питання особливостей «Празької весни», аналізується вплив чехословацьких подій на суспільство і свідомість європейців [56]. У 2014 р. у видавництві інституту вийшов збірник «Інакодумство в умовах «реального соціалізму». Пошуки нової державності. Кінець 60-х-80-ті рр. ХХст.», вперше в російській історіографії в рамках одного з найважливіших напрямків історичної науки – історії ідей – подано аналіз концепцій і трактувань нових форм державності. До книги увійшли статті про протестний рух у довоєнному СРСР, а також статті про опозиційні рухи та ідеї в НДР, Угорщині, Польщі, Чехословаччині, Болгарії, Румунії та Югославії. Окремий розділ присвячений протестним настроям художньої інтелігенції в країнах Центральної та Південно-Східної Європи. Крім російських вчених, свої статті надали дослідники з Болгарії, Угорщини, Німеччини, Польщі, Румунії, Сербії, Словаччини та Чехії [11].

Проте, слід відзначити, що в російській історичній науці останнім часом знову набирає сили заідеологізоване ставлення до чехословацької кризи 1968 р. Свідченням цього є поява праць які інтерпритують окупацію Чехословаччини в 1968 р. країнами ОВД не просто як корисну подію для країни, але як попередження Третьої світової війни [21; 30].

Шоста група – це вітчизняна історіографія, у якій проблематика «Празької весни» посідає чільне місце. Вагомий внесок у розвиток вітчизняної славістики зробили такі дослідники, як С.Віднянський, І.Вовканич, В.Дмитрук, С.Мотрук, Р.Постоловський.

Так, С.Віднянський своїми працями не лише довів життєздатність української славістичної школи, а й відкрив перспективи для подальших досліджень. Заслужують на увагу його спроби простежити історичні зв'язки українського, чеського, словацького народів, показати шляхи для конструктивного політичного, економічного та культурного співробітництва [1; 2; 3]. Особливий інтерес становить розвідка С.Віднянського та Р.Постоловського «Українці Чехословаччини в демократичному русі (1968-1969 рр.)» [4]. Її положення доводять, що українське населення ЧССР не тільки підтримало реформаторські ідеї, а й виступило їх активним і послідовним провідником.

Уплив подій 1968 р. у Чехословаччині на українське суспільство є предметом наукового інтересу В.Дмитрука. У своїх роботах В.Дмитрук на основі широкого кола джерел і літератури розглядає та аналізує форми й методи агітаційно-пропагандистської роботи центральних і місцевих партійних, і радянських органів, спрямованої на виправдання зовнішньої політики СРСР, яка у своєму кінцевому результаті призвела до серйозної кризи у світовому комуністичному русі. Автор стверджує, що, незважаючи на масовані ідеологічні кампанії, існували й функціонували канали проникнення в Україну об'єктивної інформації про події в ЧССР, про курс партійно-державного керівництва Чехословаччини на оновлення суспільства, проведення реформ у політиці, економіці, культурі, забезпечення прав і свобод громадян [8; 9].

Особливо слід відзначити роботу І.Вовканича «Чехословаччина в 1945-1948 роках. Нарис історії перехідного періоду», у якій автор висвітлює причини політичних, соціально-економічних, державно-конституційних і етнополітичних суспільних змін у Чехословацькій Республіці, що призвели до поразки чехословацької демократії та встановлення тоталітаризму в 1945-1948 рр. У роботі наведено концептуальні засади дослідження суспільно-політичного розвитку, політичної трансформації Чехословаччини в зазначений період. Показано особливості державного будівництва та політичного становища у Словаччині в 1945 р. Описано зовнішньополітичні чинники повоєнної трансформації ЧСР, визначено роль СРСР у встановленні тоталітарного режиму в країні у лютому 1948 р. [5]. Ця робота допомагає зрозуміти характер передумов у яких починали формуватись ідейні витоки «Празької весни»

Дискусійні аспекти подій «Празької весни» 1968 р., проблеми тлумачення їх сутності в сучасній вітчизняній і зарубіжній історіографії досліджує у своїй праці С.Мотрук. Автор відзначає, що події 1968 р. в Чехословаччині через свою непересічність перебувають у полі зору істориків, політологів, публіцистів, які прагнуть дати аргументовану оцінку і цей процес ще дуже далекий від свого логічного завершення. С.Мотрук наголошує, що досвід суспільно-політичних процесів у

Чехословаччині має особливе значення для розуміння сутності повоєнних режимів радянського зразка в країнах регіону та спроб їх демократичної трансформації [17].

С.Мотрук також розглядає сучасне бачення досвіду суспільно-політичного розвитку Чехословаччини у другій половині ХХ ст. загалом і подій 1948, 1968, 1989 рр. зокрема. Автор приділяє значну увагу еволюції оцінки зазначених подій у сучасній історіографії, що має особливий інтерес для розуміння суті повоєнних режимів радянського зразка в країнах Центрально-Східної Європи і спроб їх демократичної трансформації. С.Мотрук, порівнюючи «Працьку весну» та «оксамитову революцію», зазначає, що «Працька весна» стала великою публічною дискусією, яка спиралася на свободу слова і в якій громадська думка відіграла дедалі важливішу роль, тимчасом як протестні настрої «оксамитової революції» зароджувались у доволі чутливому молодіжному середовищі, а не серед реформаторських прошарків КПЧ, тому ці настрої передбачали повну відмову від комуністичного минулого [18].

Окремо слід відзначити науковий доробок Р.Постоловського, який здійснив комплексний аналіз процесу формування та розвитку демократії в Чехословаччині. Особливу увагу Р.Постоловський приділяє національно-політичним факторам формування демократичних традицій та їхньому впливу на процес формування «паралельної культури» в Чехословаччині в період між «Працькою весною» та «оксамитовою революцією» [22; 23; 24]. У контексті нашого дослідження особливий інтерес становить розвідка Р.Постоловського, присвячена діяльності Ч.Цісаржа [25].

Також необхідно відзначити роботу І.Короля «Працька весна» 1968 року і реакція світової громадськості», у якій автор на підставі архівних матеріалів усебічно розкриває причини, хід і наслідки чехословацьких подій 1968 року, їх вплив на країни Центральної і Південно-Східної Європи [12].

Однією з перших спроб комплексного аналізу розвитку демократичного руху в Чехословаччині є праця Ю.Терешка «Демократичний рух у Чехословаччині 1945-1968 рр.» [27]. У роботі на основі великого масиву літератури та джерел дослідник

проаналізував основні закономірності діяльності демократичного руху, критично оцінив методи діяльності і тактики чеських і словацьких громадсько-політичних організацій та їх лідерів. Значну увагу приділив дослідженню політичних концепцій і доктрин, що впливали на розвиток демократичного руху.

Проблему становлення громадянського суспільства в Чехословаччині періоду «Працької весни» висвітлює у своїй роботі І.Десятничук [7]. Автор проаналізував передумови та фактори процесу демократизації чехословацького суспільства періоду «Працької весни», а також вплив партійно-державних і громадських організацій на суспільно-політичне життя держави. Охарактеризував значення свободи слова та роботу засобів масової інформації у зростанні суспільної активності громадян. Обґрунтував вагоме місце в утвердженні громадянського суспільства соціальних рухів інтелігенції, робітників, студентів.

Причини та умови переходу творчої інтелігенції в опозицію до правлячого режиму під час подій «Працької весни» та чинники, що обумовлювали відмінності в опозиційній мотивації різних поколінь опору, висвітлює у своїй роботі А.Стряско [28]. Процес і форми розвитку демократичних ідей у чехословацькому суспільстві в період після окупації Чехословаччини військами країн ОВД (серпень 1968р.) висвітлюють у своїх роботах Л.Новак-Каляєва та А.Слесаренко [19; 26].

Таким чином, аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури з теми дисертаційного дослідження дає підстави для таких узагальнених висновків:

Незважаючи на заідеологізованість радянської історіографії, яка розглядала проблему виникнення та розвитку ліберальних ідей у Чехословаччині як прояв ревізіонізму існуючої маркисько-ленінської ідеології, сам факт звернення до цієї теми свідчить про силу цих ідей.

Праці англійських богемістів, не обмежених ідеологічними рамками, характеризуються більш вільним трактуванням процесу формування ідейної основи «Працької весни», але відсутність доступу до чехословацьких архівів робить їхні праці суб'єктивними.

Незважаючи на значну увагу, яку приділяють зазначеній темі чеські та словацькі дослідники на сучасному етапі, їхні праці присвячені лише окремим питанням розвитку Чехословаччини в 50-х – 60-х рр. ХХ ст., тимчасом комплексні дослідження ідейних витоків «Празької весни» поки що відсутні.

Складний період переживає сучасна російська історіографія. Свідченням цього є поява праць, у яких розвивається теза радянського періоду, про порятунок Чехословаччини «братніми» країнами. Причому погляди самих чехів на цю проблему залишаються поза увагою авторів таких праць. Разом з тим з'являються праці які мають справжню наукову цінність.

Аналіз сучасної вітчизняної історіографії свідчить, що попри значний інтерес, який викликає проблема суспільно-політичного розвитку Чехословаччини у ХХ ст., без належної уваги дослідників виявилися такі питання, як визначення та характеристика етапів становлення та розвитку ідей «Празької весни»; аналіз філософської, економічної та політологічної складових концепції суспільно-політичної реформи «Празької весни»; порівняльний аналіз головних програмних документів КПЧ і громадських організацій; роль чехословацьких ЗМІ у процесі лібералізації чехословацького суспільства, а також особистий внесок О.Дубчека, Й.Смрковського, О.Шика та З.Млинаржа у процес формування та поширення ліберальних ідей у чехословацькому суспільстві, спільні та відмінні риси у їхніх поглядах.

Джерела та література

1. Віднянський С., Сюсько І. Розробка КПЧ стратегії прискорення соціально-економічного розвитку ЧССР // Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн: Республ. міжвід.зб. наук. праць. Вип. 14. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 22-31.
2. Виднянский С. Консолидация профсоюзного движения в Чехословакии 1969-1975 / С.Виднянский. – К.: Наукова думка, 1979.– 212 с.
3. Виднянский С. Интернациональное сближение рабочего класса стран социалистического содружества / С.Виднянский. – К.: Наукова думка, 1989. – 352 с.

4. Віднянський С., Постолювський Р. Українці Чехословаччини в демократичному русі 1968-1969 рр. / С.Віднянський, Постолювський // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 6. – Інститут історії України НАН України. – Київ, 1997. – С. 54-66.
5. Вовканич І. Чехословаччина в 1945-1948 роках: Нарис історії перехідного періоду / І.Вовканич; Ужгород. Нац. ун-т. – Ужгород: Вид-во Подяка, 2000. – 350 с.
6. Волков В. Инстинкт самосохранения: советская партократия и «Пражская весна»/ В.Волков // Конфликты в послевоенном развитии восточно вропейских стран: Сб. ст. / Под ред. Ю.Новопашина. – М.: Институтславяноведения и балканистики РАН, 1997. – С. 157-184.
7. Десятничук І.О. «Празька весна» 1968 р.: становлення громадянського суспільства: дис... кандидата іст. наук: 07.00.02 / Десятничук Ігор Олексійович. – К., 2007. – 207 с.
8. Дмитрук В. «Празька весна» і Україна / В.Дмитрук // З архівів ВУЧКГПУ НКВД КГБ. – 2008. – №1-2. – С. 7-37
9. Дмитрук В.І. Події в Чехословаччині 1968 р.: спроба історіографічного аналізу / В.І. Дмитрук // Історія України: маловідомі імена, події, факти: (збірник статей) / Гол. ред.: П.Т. Тронько. – Київ: НАН України, Ін-т історії України. – Вип. 22-23. – 2003. – С. 264-287.
10. Євсєєв Є.Д. Ідеологія і практика міжнародного сіонізму. Критичний аналіз / Є.Д. Євсєєв. – М.: Политиздат, 1978. – 271 с.
11. Инакомыслие в условиях «реального социализма». Поиски новой государственности. Конец 60-х – 80-е гг. XX в. / Отв. ред. К.В. Никифоров.– М.: Институт славяноведения РАН, 2014. – 736 с.
12. Король І.Ф. «Празька весна» 1968 року і реакція світової громадськості: 15-й річниці Закарпат. держ. ун-ту присвячується / Іван Король; М-во освіти і науки України, Закарпат. держ. ун-т. – Ужгород : Ліра, 2010. – 181 с.
13. Латыш М.В. «Пражскаявесна» 1968г. и реакция Кремля / М.В. Латыш – М.: РАН, 1998. – 384 с.
14. Лукин В.П. «Пражская весна» 1968 года / В.П. Лукин. – М.: ИГПИ, 1998. – 293 с.

15. Марьина В.В. Создание и начало деятельности Комиссии историков СССР и ЧССР (1967-1968 гг.) / В.В. Марьина // Славянский альманах. – 2015. – № 1-2. – С. 378-389.
16. Марьина В.В. Историческая наука на переломе: чешские и словацкие историки на пути к «Пражской весне» и после ее подавления / В.В. Марьина // 1968 год. «Пражская весна». Историческая ретроспектива: сб. ст. / Под ред. Т.В. Волокитиной, Г.П. Мурашко, А.С. Стыкалина. – М.: РОССПЭН, 2010. – С. 687-731.
17. Мотрук С. Події 1968 та 1989 рр. в Чехословаччині: проблеми інтерпретації / С. Мотрук // Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. – 2010. – Випуск 102. – С. 40-45.
18. Мотрук С. Політичні кризи в Чехословаччині другої половини ХХ ст.: поглядісьогодennя / С.Мотрук // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки та знахідки: Міжвід. зб. наук. пр. – 2010. – Вип. 19. – С. 71-86.
19. Новак-Каляєва Л.М. Чеська демократична опозиція: ідеологія та діяльність (серпень 1968 – грудень 1989рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Л.М. Новак-Каляєва. – Львів, 2004. – 19 с.
20. Очерки истории Коммунистической партии Чехословакии; [пер. с чешского С.И. Колесникова]. – М. : Политиздат, 1979. – 430 с.
21. Платошкин Н.Н. Пражская весна мифы и факты / Н.Н. Платошкин // Военно-исторический журнал. – 2010. – № 8. – С. 25-29.
22. Постоловський Р.М. Національно-політичні фактори формування емократичних традицій в чеських землях / Р.М. Постоловський // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наукові записки РДГУ. – Рівне: РДГУ, 2010. – Вип. 19. – С. 168–176.
23. Постоловський Р.М. Роль демократических традиций в формировании «параллельной культуры» в Чехословакии в период от «Пражской весны» до «бархатной революции» / Руслан Михайлович Постоловський// Тоталитаризм и анти тоталитарные движения в Болгарии, СРСП и других странах Восточной Европы (20-80-е годы ХХ века): материалы Международной научн. конф., Харьков, 21-23 сент., 1993: в 2-х т. – Х., 1995. – Т. 2.
24. Постоловський Р.М. Історична еволюція чехословацької демократії: постановка проблеми в історіографічному контексті / Руслан Михайлович Постоловський // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наукові записки РДГУ. – Рівне: РДГУ, 2005. –Вип. 5. – С. 191–194.
25. Постоловський Р.М. Особливості розвитку Чехословаччини періоду «Празької весни» у поглядах ЧестміраЦісаржа/ Р.М. Постоловський // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного ун-ту: Зб. наук. праць. – Вип.25.– Рівне: РДГУ, 2014. – С. 247–249.
26. Слесаренко А.В. Антитоталітарні рухи в Чехословаччині (1969-1989 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец.07.00.02 «Всесвітня історія» / А.В. Слесаренко. – Київ, 2007.–29 с.
27. Стыкалин А.С. Пражская весна: проблемы изучения. Размышления по итогам конференции / А.С. Стыкалин// Славяноведение. – 2010. – № 3. – С. 44-61.
28. Стряско А.Д. Роль творчої інтелігенції у процесах трансформації політичного режиму в Чехословаччині у другій половині ХХ ст. автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: 23.00.02 / А.Д. Стряско; МОНМС України, Львів. Нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2012. – 20 с.
29. Чехия и Словакия в ХХ веке: очерки истории: В 2 кн. / [отв. ред. В.В. Марьина]; Ин-т славяноведения. – М. :Наука, 2005.– Кн. 2. – 2005. – 558 с.
30. Шевченко В. Навстречу рассвету / В.Шевченко. – Ростов-на-Дону: Альтаир, 2011. – 476 с.
31. Golan G. The Czechoslovak reform movement. Communism in crisis 1962-1968 / G.Golan – Cambridge: At the University press, 1971. – 349 p.
32. Golan G.Reform rule in Czechoslovakia. The Dubček era 1968-1969 / G.Golan.– Cambridge:At the University press, 1973. – 327 p.

33. Česká věda a Pražské jaro (1963-1970) sborník zkonference (Praha 22-23 listopadu 2000) / Editoři svazku PhDr. B.Zilyská, PhDr. P.Svobodný. – Praha: Nakladatelství Karolinum, 2001. – 426 s.
34. Dějiny české literatury 1945-1989 II., 1948-1958 / [zpracoval kolektiv autorů pod vedením P. Janouška]. – Praha: Academia, 2007. – 552 s.
35. Dějiny české literatury 1945-1989 III., 1958-1969 / [zpracoval kolektiv autorů pod vedením P.Janouška]. – Praha: Academia, 2008. – 691 s.
36. Hamšík D. Spisovatelé a moc / D.Hamšík. – Praha: Československý spisovatel, 1969. – 196 s.
37. Hanzal J. Cesty české historiografie 1945-1989 / J. Hanzal. – Praha: Univerzita Karlova v Praze, Karolinum, 1999 – 273 s.
38. Hoppe J. Opozice '68: sociální demokracie, KAN a K 231 v období pražského jara / J. Hoppe. – Praha: Prostor, 2009. – 383 s.
39. Hrdličková Z. Přínos Čestmíra Kožušníka českému ekonomickému myšlení (v kontextu diskuze o plánu a trhu): dizertační práce / Hrdličková Zuzana. – Brno: Masarykova univerzita, 2011. – 174 s.
40. Kaplan K. Československa reforma roku 1968 / K.Kaplan. – Praha: 1989. – 201 s.
41. Karabel J. The Revolt of the intellectuals: The Origins of the Prague Spring and the Politics of Reform Communism / J.Karabel. – Berkeley: University of California, 1990. – 104 p.
42. Kohout L. Poznámky k programovým a politickým iniciativám po lednovém plenu UV KSČ roku 1968. Proti novým legendám a mytům ČS. Vladních propagandistů / L.Kohout // Ze zásuvky iz bloku. – 1987. – № 61. – S. 8.
43. Končelík J. Dějiny českých médií 20 století / J.Končelík, P.Večeřa, P.Orság. – Praha: Portál, 2012 – 312 s.
44. Kovanda K. Zápas o podnikové radypracujících, 1968-1969/ K. Kovanda. – Praha: ÚSD AV ČR, 2014 – 176 s.
45. Kun. M. PragueSpring, PragueFall: Blank Spots of 1968 / M.Kun. – Budapest: kademiaKiado, 1999 – 252 p.
46. Kusin V.V. The intellectual origins of the Prague spring: The development of reformist ideas in Chechoslovakia 1956-1967 / V.V. Kusin. – Cambridge: At the University press, 1971. – 153 p.
47. Londák M. Rok 1968: eto vaše delo / M.Londak a kol. – Bratislava: Historický ústav SAV v spolupráci so SSN, 2008. – 212 s.
48. Londáková E. Rok 1968: novinari na slovensku / E.Londakova a kol. – Bratislava: Historický ústav SAV, 2008. – 213 s.
49. Mervart J. Inspirace – Pražské jaro 1968: E.Goldstücker, R.Kalivoda, K.Rjsik, M.Kundera, A.J. Liehm / J.Mervart–Praha: Sumbalon, 2014. – 195 s.
50. Nešpor Z.R. Dějiny české sociologie / Z.R. Nešpor. – Praha: Academia, 2014. – 668 s.
51. Pithart P. Osmašedesátý / P.Pithart. – Praha: Rozmluvy, 1990. – 314 s.
52. Prečan V. Česi aslováci vdějinach a perspektivy vzájemných vztahů / V.Prečan // Vkradeném čase. Výběr ze studií článků a úvah zlet 1973-1993. – Brno, 1994. – S. 497-501.
53. Skilling G. Harold Czechoslovakia's Interrupted Revolution/ H.Skilling – Princeton: Princeton University Press, 1976. – 924 p.
54. Synek M. Naděje a zklamání: Pražské jaro 1968 / M.Synek. – Praha: Mladá fronta, 1989. – 157 s.
55. Vančura J. Naděje a zklamání Pražského jaro 1968 / J.Vančura. – Praha: Mladá fronta, 1990. – 157 s.
56. 1968 год. «Пражская весна». Историческая ретроспектива: Сб. ст. / Под ред. Т.В. Волокитиной, Г.П. Мурашко, А.С. Стыкалина. – М. : РОССПЭН, 2010. – 808 с.